

Проф. др Зоран Аврамовић*

ТИПОВИ КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА У АНДРИЋЕВИМ РОМАНИМА

„Сви људи стварају судове о начину живота који се разликује од њиховој.”

Мелвил Херсковиц

Црте личности онога који пише о односима између култура од великог је значаја за продирање у суштинска својства феномена културног идентитета. Било у ком жанру да се пише о питањима културе, мора се поседовати широко образовање, духовна радозналост, културни сензибилитет и интерес за аутентичност. Све те карактеристике склопио је у својој личности Иво Андрић. Био је дух са „стотину очију”.

У овом испитивању неких Андрићевих романа, култура се разумева, као начин живота једне заједнице, а друштво и држава као организовање тако схваћеног начина живота. Апстрактност „начина живота” може се опоравати на разне начине – култура као духовна делатност, култура као део друштвеног поретка, и слично. За наше испитивање најподеснији је овакав приступ култури јер нам омогућава анализу свих оних елемената свести и понашања које је разматрао Шпенглер у свом делу *Пројаси Зайага*.

Привреда, примера ради, јесте посебна друштвена делатност и област знања, али истовремено у свакој нацији њени чланови изграђују један однос према новцу и материјалном интересу. Тај апсект припада култури, или „начину живота”. Индикатори помоћу којих препознајемо особине културног идентитета и мултикултурализма су материјални, симболички и семантички.

У роману *Травничка хроника* откривамо четири говора који конституишу вредносно поље мултикултурног идентитета Босне. Казивање приповедача не иде даље од описа травничке чаршије у којој је раја у свом понашању подложна нагонској структури колективног бића, а у вербалним односима више ћути него што збори.

Искази странаца су вредносно наглашени и обликују друго семантичко поље културног идентитета Босне. Турски везири, француски и аус-

* Контакт: zoran.a@sezampro.rs

тријски конзули, а донекле и Јевреји, саопштавају по много чему различите, опажајне и вредносне судове о култури земље у којој су се обрели.

Приповедач је изабрао ситуацију дочека страних дипломата у Травник за приказивање босанске народне културе. Основна црта њеног односа према странцима је дубоко неповерење и непријатељство. Француског конзула је дочекала провала беса и насиља. Док је јахао кроз махалу, конзула Давила дочекују затворени прозори на кућама, пљување жена и деце, а трговци му окрећу леђа. Слична мржња и презир дочекала је и аустријског конзула. „Нови конзул (фон Митерер – напомена аутора) испраћен је кроз улице псовкама и претњама жена и деце, на њега је пљувано са прозора, а одрасли људи по дућанима нису га удостојили једног погледа.”

Андрић користи понашања као једно обележје културе травничког народа. Опис непријатељског понашања треба да сугерира вредносни став домаћег становништва према придошлици. Страх од новог приповедач на недоречен начин везује за ”домаће Турке”, али у деловима текста у којима се појављуја дивљаштво масе, не уочава се разликовање између католика, православаца и „османлија у Конаку”. Ове поделе су некако у другом плану, а у првом се налази неповерљиво и брутално *јонашање* масе.

Странци о Босни. Сусрет страних култура и босанске (травничке) у роману *Травничка хроника* се семантизује као сукоб страног и домаћег или као отпор конзервативног вредносног склопа другачијем. Начин на који живе и мисле Травничани непријемчив је за станце, за њихове културне обрасце. Становници Травника нису ни желели долазак станаца. „Зато су горди и лукави Травничани желели да уопште ништа не дође, да се живи, колико је год могућно, без промена и изненађења”. Зидање оградe око свог начина живота и својих културних навика, конзул Дефосе, после вишегодишњег искуства, запажа код свих Босанаца, независно од вере којој припадају. Они одбацују и најбоље утицаје и имају свој појам о напретку. „Дефосе није крио да је изненађен упорством којим се у Босни не само Турци него и људи свих осталих вера бране од сваког утицаја, па и најбољег, опиру свакој новини, сваком напретку, па и оном који је могућ и под садашњим приликама и зависи само од њих.”

У значењској структури романа пролог и епилог имају врло важну функцију са становишта природе односа стабилно-променљиво у свакој националној култури. У њима читамо медитације бегова о доласку и одласку странаца из Травника. Бегови на софи у Лутвиној кахви, радују се „што ће нестати тих странаца са њиховим друкчијим и необичним начином живота, са њиховим дрским мешањима у босанске послове и прилике”. Бегови, видимо, повезују културни и политички аспект долазка странаца у Босну.

У оквиру стране перцепције и вредносног просуђивања о културном идентитету Босне, није нађена сагласност. О босанском начину живота различито мисле турски везири и француски конзул, али и унутар француског погледа на Босну постоје разлике – између конзула Давила и младог Дефосеа. Поред ове категорије странаца у Босни, налазе се и ликови који су незаинтересовани за босанску културну стварност и њену историју. Њихова једина преокупација је њихов лични живот. (Добар пример је супруга аустријског конзула Ана Марија.)

Турски везири о Босни. Тројица травничких везира доживљавају Босну као заосталу и дивљу земљу, али са различитом оценом свог положаја у таквој култури. Мехмед-паша налази да живи са грубим и заосталим светом. „Везир није пропустио да у разговору подвуче дивљину ове земље, грубост и заосталост народа.” Тахир-бег није другачије од Мехмед-паше опажао Босну, али је имао другачији однос према њеној култури. Био је један од ретких Османлија који се никад није жалио на ово прогонство у Босну, на дивљину земље и простоту света. Најсуровију слику о Босни стекао је Ибрахим-паша. Његове речи о Босни биле су натопљене презиром и невиђеним омаловажавањем народа у коме је службовао. Чак их је упоређивао са животињама. „Крдом дивљих бивола човек би лакше управљао него овим босанским беговима и ајанима. То је дивље, дивље, дивље и неразумно, грубо и просто а осетљиво и надмено, својеглаво и празне главе.”

Основни показатељ културних прилика у Босни, турски везири артикулишу посредством *доживљаја*. Њихова перцепција је обликована у индивидуално-психолошкој перспективи. У роману не налазимо неки други материјални или симболички показатељ. Доживљај културе другог народа овде је изразито негативистички и означава становиште више према нижој култури.

Французи о културном идентитету Босне. Културолошка индивидуализација ликова двојице Француза у *Травничкој хроници* – конзула Давила и тумача Дефосеа – показује сву сложеност културе као предмета разумевања, уз истовремено осветљавање личног културног формирања. Потекли из исте културне средине ови Французи радикално другачије мисле о културном идентитету Босне, као и о односу Запада према Босни као изданку Истока.

Да најпре укажемо на један *индикатор индивидуалној* културног идентитета који разликује примарну енкултурацију ове двојице Француза. Андрић готово са теоријским талентом открива дејство историјских *догађаја* на индивидуално-психолошко и енкултурацијско обликовање личности.

Конзула Давила значењски обликују три историјска догађаја. Као дечак, доживео је славу и величину француског краљевства, дивлио се

„краљевској доброту”, а као младић пренео је своје одушевљење на револуцију. Као хиљаде других младих Француза постао је плен великих заноса о новом друштву које ће отелотворити начела братства, једнакости и слободе. Није протекло пуно времена да велики идеали уступе место војној и експанзивној сили Наполеона Бонапарте. Тако су се у животу конзула Давила сплела три појма: Краљевство, Револуције и Наполеон, а то је и за „његов нараштај једно страсно замршено клупко сукоба, полета заноса, светлих подвига, али и колебања, унутарњих неверстава и невидљивих посртаја савести...”. Била је то једна велика политичка мрежа у коју је, по казивању приповедача, конзул Давил био сплетен до гроба.

Сасвим други тип енкултурације прошао је млади Дефосе. Историјско раздобље у коме је он стекао своје енкултурацијско искуство, било је Царство. За њега је тај режим „представљао једину и потпуно јединствену стварност која се у духовном и материјалном погледу протеже од једног краја видика до другог и обухвата све што живот сам садржи.”

Андрићев приповедач нам казује да крупни историјски догађаји имају и функцију индикатора индивидуалног и колективног идентитета. Политичка збивања нагоне појединце да се одреде према њима и свако ко је у стварности присуствовао таквим догађајима могао је да запази брзу и неочекивану променљивост понашања и начина оцењивања људи и прилика. Такви догађаји увлаче у своје коло гомилу обичног света. Андрићев приповедач разликује, међутим, оне који нису у стању да им се одупру и оне снажне личности које дижу свој глас против нових прилика ако то оцене у својој свести и савести. Међу оне прве спада Давил будући да је „тип човека који се вајка”.

Конзул Давил: дивља Босна и просвећени Запад. Конзул Давил разумева Босну као заостало и непросвећено друштво са отвореном тврђом да се нашао у земљи са нижим типом културе. Он своје вредносне судове о култури Босне најчешће саопштава у полемичком дијалогу са нижим чиновником француског Конзулата, тумачем Дефосеом, са човеком који заступа културни релативизам и пун је духовне радозналости према прошлости, обичајима, веровањима босанског света. У својим дипломатским извештајима, конзул Давил, означава босански начин живота као дивљи и пореди га са животом Скита и Хиперборејца.

На чему он заснива свој вредносно негативан суд о културном идентитету Босне?

Негативна перцепција и осећања конзула Давила, изводе се из једног другачијег културног искуства, из културе Запада. Он често у својим казивањима наглашава однос Запад-Исток. Култура Босне је слаби одблесак природног, биолошког народа који у њој живе. Природно у животу Босанаца има већу моћ од културног. Сва изненађења и непријатности

које доживљава, објашњава конзул *непредвидљивошћу* понашања човека који је одрастао у „тврдој школи Истока“. Владавина нагона у култури босанског човека и доминација морално негативних вредности у понашању и поступцима тог „грозног народа“ обликују се на самосвојан, унутрашњи начин. Лаж, свирепост, самовоља, ниски нагони – све то један човек из културе Запада тешко може разумом да објасни. Чак је и однос према болести другачији у Босни него на Западу. Конзул Давил открива да готово не постоји граница између болесних и здравих.

Културолошку перцепцију Босне конзула Давила, подупире и глас приповедача у *Травничкој хроници*. Тако, француски конзул и аустријски конзул фон Митерер само су „представници просвећеног света у овој дивљини“. Они живе у једној култури нагонског у којој се човек са Запада растроши и раздражи. „Укратко, да живе у средини која човека са Запада најпре растроши, затим га учини болесно раздражљивим и тешким себи и другима, да га најпосле, с годинама, потпуно измени, савије и много пре смрти сахрани у глувој равнодушности.“

Свет са Запада, наставља приповедач, налази у Босни „моралну голотињу и грубу непосредност“, а у комуникацији једну специфичну суздржаност и затвореност. Њихов говор је сув и поседује „нездраву и тајанствену унутрашњу сложеност“.

Кључно питање у анализи конзуловог и приповедачевог разумевања културе Босне, тиче се идентификатора које они користе. И овде срећемо, као код турских везира, субјективни доживљај и опис понашања босанског човека. Налазимо ли неке објективне идентификаторе културног идентитета Босне?

Одмах уочавамо да нема језика и личних имена као вербалних симболичких идентификатора. Пажња француског конзула је усмерена на *ћесму* и то је средишњи невербални симболички идентификатор босанског културног идентитета. И песма је у Травнику дивља, са нездравим бесом, то је једно „пасје завијање“, „беснило дивљака“, без везе са песмама других европских народа. У Андрићевом роману, међутим, конзул Давил у песми налази онај показатељ културе који има интегративну функцију народа у Босни.

Други тип идентификатора је од кључног значаја за конзулово закључивање о Босни. То је оно обележје које регулише однос једне културе према другој, а то је поређење са артикулисаним Западом и високом француском културом. Андрић поређење култура решава на уметнички успео начин: конзул Давил медитира о питању зашто људи воле Француску из чега имплицитно следи став о дивљој босанској средини. А то што Французе чини великим јесте француски начин живота, француска схватња која су темељ за „слику свестране лепоте и складног, разумног живота“.

На један други начин искуство које је стекао у условима босанске културе, помогло је конзулу Давилу да боље и потпуније упозна себе. *Дрући* овде има функцију позитивне секундарне енкултурације. „Ту ће он у току година упознати не само Турке и њихове јединствене снаге и бескрајне слабости, него и себе сама и мере и границе својих моћи, и уопште људи, живот и свет и људске односе у њему.”

Ова страна самосазнања конзула Давила донекле доводи у питање оне оштре судове о културној надмоћи западне културе. Можда би било тачније рећи да разумевање другог нема увек диференцирајућу функцију и вредносну супрематију. Нешто од те врсте релативизације налазимо у дијалогу Тахир-бега и конзула Давила о културној мисији хришћанске Европе. Запад није само центар просвећености већ и расадник ратова по свету. Где хришћанска Европа, вели Тахир-бег прошири своју власт ту избије рат. „Тако је у Африци, тако у Америци, тако и у европским деловима Османлијског Царства који су потпали под неку хришћанску државу.”

Овај мотив није шире развијен у Андрићевом приповедању, али је довољан и у овом облику да осветли променљиву игру *дрући* као културног идентификатора. Ради се о томе да свака страна у сусрету култура располаже властитом перцепцијом другог.

Дефосе – становиште културног релативизма. Културни антипод конзервативном и европоцентричном конзулу Давилу је млади тумач Дефосе. Његов однос према културној стварности Босне је радикално другачији. Дефосе полази од претпоставке да је дубоко погрешно оцењивати „развијеност” културног идентитета једног друштва са становишта друге културе. У једном разговору са конзулом Давилом он то изричито каже: „Верујте, кад гледам и слушавам овај свет, ја се све више уверавам колико грешимо ми кад, освајајући Европу, земљу за земљом, желимо да свуда унесемо своја схватања, своје строге и искључиво разумне начина живота и владања.”

Духовна индивидуализација лика младог француског тумача, на посредан начин сугерира какав треба да буде лик мултикултурне личности. Поређење неких енкултурацијских својстава конзула Давила и тумача Дефосеа, јасно нам показује да и унутар саме личности могу постојати снажни отпори према другим културама или пак, отвореност за страном и другачије. Тако, по казивању приповедача, Дефосеа одликује „огромно духовно љубопитство и зачудно памћење”, али и „смели наред у говору и бујност у мислима”. Он је срећно спојио научни начин мишљења са дубоким одушевљењем за предмет који га интересује. Све културне форме и појаве на које наилази у Босни, подвргава објективној анализи и „настоји да им открије разлог и објашњење у њима самима али и у приликама које су их створиле”.

За шире и прегледније упознавање једне културе неизбежан је жив контакт са људима те културе. Дефосе се не ослања само на посматрање и читање, већ отворено учествује у текућим разговорима људи из Травника. Он не пропушта дамар свакодневног културног идентитета. Начин на који он посматра живот на травничкој пијаци готово је методолошки приручник.

Распитивао се за цене, разгледао предмете и бележио имена и називе роба, неко решето или пажљиво разгледа изложене сврдлове и длета. „Млади конзул је дуго гледао како сељак купује косу, како јој пажљиво опипава рез отврдлим палцем леве руке, како затим дуго куца косом о камени праг и са напрегнутом пажњом слуша њен звук, како најпоследње зажмуривши на једно око гледа низ испружену косу, као да циља, и процењује јој оштрину и ков.” Распитивао се код сељанки за цену вуне, питао каква су имена житарица и семења. Интересовао се за врсту дрвета од кога су израђена држала и ручице за секире, мотике, трнокопе и друге алате.

Млади Дефосе жели да упозна и становнике Травника. Неке од главних личности на пијаци постале су његови познаници: Ибрахим ага, телал Хамза, чаршијска будала „људи Шваба”.

Које идентификаторе користи тумач Дефосе у свом разумевању мултикултурног идентитета Босне?

Он не може да избегне *власишту импресију* о народу Босне. Као у некаквом стварном контакту појединца са другом културом, кад се користе утисци за општије ставове и судове, тако и Андрићев јунак има слику о култури народа Босне. Свет у Босни живи са измешаним супротностима. „Народ је истина подељен на вере, пун је сујеверја, подвргнут најгорој управи на свету и стога умногоме заостао и несрећан, али у исто време пун духовних богатстава, занимљивих карактерних особина и чудних обичаја.”

Поред етнолошке импресије босанског народа, тумач Дефосе стиче и поузданија знања о култури Босне. Ту је реч о *историјском* показатељу културног идентитета.

У честим шетњама по Травнику и околини, он открива испод шљунковитог турског пута, остатке римских путева и средњовековних друмова археолошка сведочанства. „Тако су ми се у случајном пресеку указале две хиљаде година људске историје и у њима три епохе које су покопале једна другу.”

Другу врсту историјског културног идентитета налази у писаним споменицима. Постојање Абдулах-пашиног турбета у Травнику, нагнало је Дефосеа да прочита његову историју. Чак је пронашао и тестамент овог везира који је сматрао занимљивим документом о људима и приликама тог времена.

Свеколика културна радозналост младог тумача Дефосеа за културни идентитет Босне показује да је он успешно решио властити енкултурацијски конфликт. Док је конзул Давил упорно понављао чињенице диференцираности и супериорности западне културе у односу на босанску, Дефосе је демонстрирао личну отвореност и рефлексивност према посебности босанске културе. Он је имао пуно разумевање за друштво у коме се службеним задатком нашао, при чему није довео у питање свој властити културни идентитет.

Двојни - подељени културни идентитет. У роману *Травничка хроника*, Иво Андрић индивидуализује четири лика са изразитим двојним идентитетом. Реч је о појединцима (у реалности је могућна ситуација групног подељеног идентитета) који енкултурацијски припадају два културама, културама које се по многим својим одликама различите. Тако у свом понашању и мишљењу они истовремено користе двоструке или вишеструке идентификаторе. Ради се о лику француског трговца Фрасинеу који дуже времена борави у Сарајеву, Николи Роту, чиновнику у аустријском конзулату са дугим службеним стажом по разним градовима Царства, Давни тумачу француских дипломата код травничких везира и најупечатљивијем искуству, травничком лекару Мариу Колоњи.

Приповедач се пита какав је живот човека који са Запада свој живот пренесе на Исток? Прича о поменутих ликовима казује да дужи боравак на Истоку ствара нове особине, настале као лично мешање примарне и секундарне енкултурације. У вредносном погледу те особине су по правилу *неіаїшивне* (!). Именовање тог настајања двојног идентитета у Босни је локалистичко – ствара се левантинац. Каква су значења левантинског културног идентитета?

Приповедач сасвим експлицитно описује, на примеру Давне, појаву о којој је реч. „А Левантинац је човек без илузија и скрупула, без образа, то јест са више образина, присиљен да глуми час снисходљивост, час храброст, час потиштеност, час одушевлeње. Јер, све су то за њега само неопходна средства у животној борби, која је на Леванту тежа и сложенија него у ма коме другом крају света. Странац, који је бачен у ту неједнаку и тешку борбу, потоне сав у њој и изгуби своју праву личност. Он век проведе на Истоку, али га упозна само непотпуно и једнострано, то јест само са гледишта користи и штете у борби на коју је осуђен. Ти странци, који овако као Давна остану да живе на Истоку, у већини случајева приме од Турака само рђаве, ниже стране њиховог карактера, неспособни да уоче и усвоје иједну од њихових добрих, виших особина и навика.” Левантински портрет Давне се допуњује и другим исказима приповедача. Тако, тврди се да дужи боравак човека са запада на истоку зарази „дубоким песимизмом и сумњом у све”.

Наравно, писац није обавезан на експликативна значења у свом тексту. Али за једну психолошку и етичку интерпретацију наведених реченица, било би занимљиво питање о деградацији личности западноевропске културе у околностима живота на Истоку. Зашто би странац изгубио личност и зашто он у секундарној енкултурацији преузима само рђаве стране колективног понашања источне културе?

Погубне црте левантинског културног идентитета одсликавају се и на другим Андрићевим ликовима. Несрећни Никола Рота такође прима својства културе Истока. Он је примио суви и дрски тон у опхођењу са странкама а то је тон свих каваза и тумача са Истока „који је само спољни израз унутарње пустоши, сумња у људе и одсуства свих илузија”. Његов груб начин рада са странкама у конзулату преузет је од Турака. „Као и тумач Француског конзулата Давна, и он се био саживео са турским светом, навикао на његове обичаје и начине и на онај нељудски живот који је пролазио у сталном дружењу али и сталној мржњи, надвикивању и надметању са Турцима, са рајом свих вера и путницима сваке врсте.”

Запажамо да се „нељудски живот” овде везује и за друге верске групе у Травнику, а тај податак доводи у сумњу општи став приповедача да морални пад левантинске културе изазива турска култура. Као да је приповедач мало пристрасан у погледу вредносног садржаја левантинске културе. То се открива и у причи о Фрасинеу. Ту се као „аргумент” потезе метафоричка употреба крви. Млади Француз, Фрасине, чувар „француског хана” у Сарајеву, жали се конзулу Давилу на рађаве прилике у Сарајеву. Конзул га посматра и закључује да је „Исток продро у крв овом младом човеку и подровао га, узнемирио и озлоједио”. Био је по суду Давила заражен „оријенталним отровом” а то је значило да има неуролошки, инстинктивистички однос према стварности а не мисаони, разумни.

Коначно, лекар Марио Колоња. Ђовани Марио Колоња, титуларни лекар Аустријског генералног конзулата прошао је кроз вишенационалну енкултурацију. Отац му је био Млечанин, мајка Далматинка, рођен је у Епиру. Детињство је провео код деде у Грачкој, младост у Италији, а остали део живота на Леванту. Приповедач вели да је све на њему и у њему било неодређено, да је био човек са три маске.

Живот у Босни („живети у Турској”) он рефлектује као живот на оштрици ножа и кување на сталној ватри. „Ја то знам, јер се ми на тој оштрици рађамо, на њој живимо и умиремо и у тој ватри растемо и сагоревамо.” Егзистенција човека са Запада у Босни је живот „на ивици између два света”. У разговору са тумачем Дефосеом, Марио Колоња ће се пожалити на сву муку живота хришћана са Леванта. Судбина левантинског човека је да је „људска прашина, што мучно промиче између Истока и

Запада и њихових обичаја и веровања, не припадајући ни једном а бијена од оба. То су људи који знају много језика али ни један није њихов, који познају две вере, али ни у једној нису тврди. То су жртве фаталне људске подвојености на хришћане и нехришћане: вечити тумачи и посредници који у себи носе толико нејасности и недоречености: добри зналци Истока и Запада и њихових обичаја и веровања, али подједнако презрени и сумњиви једној и другој страни.”

Животни крај Мариа Колоње се завршио преласком на ислам. Приповедач казује да се у ситуацији када су му чаршијске силеције запретиле физички у једној гужви у коју се он уплео, травнички лекар ”потурчио”. Они су били сведоци да је стари лекар „три пута изјавио да прихвата чисту веру као своју и да је као такав постао неприкосновен”.

За нас је значајно питање коришћења средстава двојног културног идентитета у Андрићевом роману.

Очигледно је да се ови показатељи налазе у етичком кодексу и духовном стању левантинаца. Губитак властитог ЈА је последица сталне подвојености и располућености живота на ивици ножа. Левантинац има три лица. Ови идентификатори немају своја симболичка обележја, осим у случају „турчења”. Пред нама су психолошка стања неодређености и култура као навикнути део људског понашања. Из етичког угла, карактер левантинаца је крајње рђав. Његов живот нема унутрашњи ослонац, нити унутрашњу сигурност.

У индивидуализацији културног идентитета левантинаца у *Травничкој хроници*, култура се разумева као ентитет са самосталном снагом. Њена моћ је толика да спречава интегритет појединца у мултикултурној средини. То је рад културе испод прага свесне мисли са снажним усмеравањем начина живота сваког појединца. Додуше у роману су само неки ликови примили левантински културни идентитет, док су други остали изван детерминирајућих фактора мултикултуралности. А та чињеница отвара нека нова питања у раду истраживача.

Прећутани (скривени) културни идентитет. Језик је основни формални показатељ културног идентитета. Поред комуникативне функције, језик и говор су средства тумачења и разумевања света и живота, и управо у том аспекту језика Андрићеви јунаци граде свој културни идентитет.

Међутим, поред вербалног понашања његових јунака, наилазимо и на један тип скривеног или прећутаног културног идентитета. Понекад се учини да је Босна метафора за ћутећу мисао, за мисао која се не саопштава, за идентитет који се прикрива. Приповедач вели на једном месту да је Босна „мукла земља, и у ваздуху се већ осећала студена патња без речи и видљива разлога”.

Долазак француског конзула у Травник нарушава „лијепу тишину” Босне, земље у којој се мало говори. Своје мисли и своја узбуђења, травнички Турци не говоре гласно а када га објављују, они то чине у четири ока.

Везир Мехмед-паша скрива своју мисао осмехом или гледањем пред собом. Ретко је говорио шта мисли. „То је био један од оних људи који у сталном осмејку крију своје право расположење и у живој речитости своју мисао или одсуство мисли.”

Француски конзул Давил опажа становнике Босне као неговорљив народ са загонетним интенцијама. Он је на мукама да проникне у њихов став. У комуникацији Босанаца никад ниси начисто „шта мисли ни како осећа, код кога останак може да значи и одлазак, код кога осмејак није осмејак, ни да није да као што ни не није потпуно не ”.

Босански Јевреји један део свог културног идентитета не саопштавају. Лик Саломона Атијаса, аналоган је једном лику из романа *На Дрини ћурија* – Фехиму Бахтијаревићу. Саломона Атијаса брине губитак културног идентитета у Босни али он о томе не говори гласно. Уметничким поступком Андрић нам приповеда о његовом унутрашњем монологу у коме се Атијас присећа Андалузије из које су пре триста година Јевреји дошли у Босну и у којој се боре за властити културни интегритет. Из дугог унутрашњег говора Саломона Атијаса, издвајам следеће ставове. „Живимо између Турака и раје, бедне раје и грозних Турака. Одсечени потпуно од својих блиских, старамо се да чувамо све што је шпанско, песме, јела и обичаје, али осећамо како се све у нама мења, квари и заборавља. Памтимо језик наше земље онакав какав смо понели пре три века и какав се више ни тамо не говори, а смешно натуцамо језик раје са којом патимо и Турака који над нама владају.”

Запажамо да Соломон Атијас као индикатор користи – језик, песму јела и обичаје.

После унутрашњег говора босанског Јевреја, приповедач поставља једно реторичко питање. „А ко у животу успева да изрази своја најбоља осећања и најбоље жеље? Нико, готово нико.” Имплицитно значење ове Андрићеве реченице сугерира закључак да свака форма културног идентитета у језику остаје закинута. Никад се не може све рећи. Увек нешто остаје недоречено и прећутано.

У роману *На Дрини ћурија* појављује се такође једна врста прећутаног или скривеног идентитета књижевних ликова. Идентификација „унутрашњег мишљења” постиже се књижевном техником а интуиција нам помаже у свакодневном животу да на основу гестова, мимика, покрета закључимо нешто од значења учесника комуникативне ситуације.

У роману налазимо места на којима приповедач помоћу спољашњих знакова понашања Срба и вишеградских Турака, суди о њиховом ставу

према настајућем мосту. Спорост и повремени прекиди у раду на мосту, праћени су слегањем раменима и одмахивањем руку вишеградских Турака кад говоре о мосту, док су хришћани ћутке посматрали градњу „са злурадим и потајним мислима у себи и желели јој неуспех као сваком турском предузећу”. Приповедач нам открива унутрашњу мисао две етничке заједнице.

Други пример прећутаног идентитета налазимо на страницама романа на којима се обликује начин на који муслимани и Срби у Вишеграду реагују на један просторно удаљен догађај – Карађорђевог устанак у Србији. Њихова осећања и мисли су удаљена, али несаопштљива. „Срби су молили бога да тај спасоносни пламен, који је истоветан са оним који они одувек носе и брижљиво скривају у души, прошири и овамо на наша брда, а Турци су молили бога да га заустави, сузбије, погаси, како би се осујетиле превратничке намере невереника и завладао опет стари ред и добри мир праве вере.” А када је време буне минуло, осећања су и даље остала скривена. Штавише она се не могу сазнати. „А тешко би било и казати каква су била права осећања код једних и других.”

Уметнички и семантички изузетно успео пример прећутаног индивидуалног културног идентитета, налазимо у дијалогу Томе Галуса и Фехима Бахтијаревића о питањима социјалне политичке филозофије и националних идеала. Млади Галус заносно приповеда о националној држави јужних Словена на Балкану, уверен да је остварење таквог плана на прагу. Његову причу о хармоничној будућој држави са оствареним идеалима нације, слободе, вере, рада, културе, приповедач прекида неколико пута напоменом да је Фехим Бахтијаревић ћутао. Али то ћутање, вели приповедач „самом тежином свог постојања порицало одлучно све што је онај други говорио”.

Бахтијаревић није говорио о свом разумевању човекове историје. Он је у себи мислио филозофију историје. Насупрот једној визији волонтистичког сна у којој се повезују жеља и акција, Фехим Бахтијаревић види свет као једну дуговечну структуру односа и установа која се споро и лагано мења. „Темељи света и основи живота и људских односа у њему утврђени су за векове.” Стварност је тврђа од сваке жеље за наглим променама и пружа отпор насилним средствима. Човекова жеља, мисли у себи овај Андрићев лик, као ветар премешта прашину с једног места на друго. Слаб је човек и слаба је његова жеља. Трајна дела се остварују само вољом свемогућег бога. „А заиста велики људи, као и велике грађевине, ничу и ницаће тамо где им је божијим промислом одређено место, независно од празних, пролазних жеља и људске сујете.”

Тома Галус гласно говори о човеку и његовом плану као покретачу историје, а Фехим Бахтијаревић говори у себи да је то провиђење које

управља историјским кретањем и људским судбинама. Разлика није само у сукобу две филозофије историје. Разлика је и у једном делу индивидуалних културних идентитета, двојице ликова из Андрићевог романа. Док један експлицира своју мисао о свету и историји, други је чува у себи и не саопштава.

Најзад, различит однос према језику и ћутању откривамо и у *Проклетој авлији* (1962). Историчар Ђамил-ефендија углавном ћути у затворској авлији, а кад би проговорио учинио би то различитим језицима. „Служио се час турским, час италијанским језиком, заборављајући у брзини, да преведе француске и шпанске цитате које је говорио напамет.”

Затвореник Хаим из Смирне жустро и много прича, док фра Петар мисли у себи како је његовог саговорника у затвор довела претерана говорљивост. И у *Проклетој авлији* као и удругим прозним формама налазимо различит однос ликова према *јовору* и ликове који део свог говора задржавају у себи. Ову књижевну чињеницу ми смо интерпретирали у културолошком кључу. Језик (говор) и даље остаје основни идентификатор личног и колективног културног идентитета, али он не може да продре кроз зид ћутања и мука. Свака култура „скрива” део властитог идентитета. Вероватно је у вишенационалној заједници ова појава очигледнија него у једнонационалним државама а Андрићеве прозни текстови осветљавају уметничким средствима прећутани културни идентитет у Босни.

Закључак. 1) Испитивање мултикултурне димензије Андрићевих прозних текстова (три романа) показује да не постоји чист културни идентитет. У једном друштву, попут Босне, у којој су просторно и верски измешани народи (једна асоцијација на модерану синтагму – „друштво дугиних боја”) тешко је и очекивати такав тип идентитета. Андрић као писац, затиче једно историјским искуством обликовано стање мултикултуралности у Босни. У његовим текстовима приповедач и ликови саопштавају различите описне и вредносне судове о културним приликама у Босни. Та чињеница се једноставно констатује и из ње следи, литерарним средствима изражено, давање предности неким моделима културног идентитета.

2) Други закључак се тиче променљивости културног идентитета. Не само да нема чистог културног идентитета, већ нема ни стабилног и трајног идентитета, али то не значи да опстаје страдицијом и наслеђем обликовани национални идентитет. У игру честих промена уплетени су персонални, колективни и страни фактор. Андрићев уметнички текст садржи и једну сазнајну поруку: културни идентитет је у позицији сталне реконструкције и проблематизације. Сваки покушај нормативног дефинисања укључује и велике изгледе за сазнајни неуспех.

3) У Андрићевом уметничком обликовању проблема о коме је реч откривамо и један амбивалентан став о културном идентитету. Тамо где описује двојни или левантински културни идентитет, Андрићев приповедач полази од претпоставке да је култура ентитет изнад појединачне воље и њене психолошке структуре. Наше испитивање је показало да постоје и оне мисли у тексту Иве Андрића које приписују судбини већу моћ од дејства културних чинилаца. Никакав културни идентитет није могао да спречи трагичне животне завршетке неких Андрићевих јунака.

4) Најзад, које показатеље користе Андрићев приповедач и ликови? Први бисмо могли да назовемо *субјективни индикатор*. Он обухвата доживљај, опажање, понашање. Психолошки фактор у разматрањима културног идентитета не сме се пренебрегнути.

Други би био *симболички индикатор*. У оквиру овог показатеља разликујемо вербалне и невербалне система. У Андрићевим прозним текстовима већи значај имају невербални системи, попут *вере, њесме, ношње*, а од вербалних користи имена ликова и причање (говор). Језик очито нема кључну улогу особености културног идентитета. Ови показатељи обликују оно што је стабилно у мултикултурном идентитету Босне. Промени не подлежу ни вера, ни песма, ни језик. Изазов долази споља.

Трећи индикатор је *однос према странцу-другом*. У романима је наглашена релација Запад-Исток. Овај однос је значењски испуњен а динамички чинилац у промени културног идентитета су другачија свест о егзистенцијалним и организационим питањима.

Четврти показатељ је *политички или практични*. Односи између држава и власти у Босни, као и ратни сукоби, на најдиректнији начин доводе у питање стабилност културног идентитета. Ситуација политике увек ставља појединца и групе пред избор. У том избору не може да се заобиђе културни идентитет.